

ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΣΥΜΒΟΛΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΕ ΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΜΕ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ, ΑΙΣΘΗΤΙΚΟ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Μαίρη Καμπουροπούλου
*Επίκουρη Καθηγήτρια
Πανεπιστήμιο Αιγαίου*

Πέρσα Φώκιαλη
*Αναπληρώτρια καθηγήτρια
Πανεπιστήμιο Αιγαίου*

Μάνος Κόνσολας
*Επίκουρος Καθηγητής
Πανεπιστήμιο Αιγαίου*

Summary

It is well accepted that activities and programmes, implemented under a twofold aim of promoting a region's cultural heritage while protecting its sustainable potential, not only reveal the area's cultural identity but also provide forms of resistance against cultural homogenization. Among such activities, some interdisciplinary participatory educational projects, linking art and culture to sustainable development, prove to be effective in multiple ways: While educating, they contribute to the development of aesthetic values, motivate local communities to discover and respect tradition and cultural wealth, encourage active participation in social life and lead to innovative production that could be of economic interest both to the local community and the cultural industry.

Some interesting aspects of this hypothesis are investigated in this study that analyses an experimental educational project entitled "Scarecrows in the Land of Asklepio". Designed and coordinated by the Departments of Education of the University of the Aegean, the project was implemented by teachers, pupils and university students in collaboration with cultural societies of Rhodes and the Municipality of South Rhodes. The interdisciplinary program has focused on the possibility of considering the "scarecrow" as a symbol of the rural identity of the village Asklepio, representing traditional economic activities, traditional lifestyle and the area's sustainable inputs. As such the scarecrow became a key issue for inspiring actions of artistic, environmental and socio-economic content. The final product of the project took the form of a local festival. During the festival the entire village, appropriately decorated with more than 200 scarecrows, became for one full day a scenery of multiple traditional and non-traditional activities that confirmed the main research hypotheses regarding the potential of such educational interventions.

Λέξεις κλειδιά

Πολιτιστική κληρονομιά, τοπική ταυτότητα, τοπική κοινωνία, εκπαιδευτικά προγράμματα, συμμετοχική τέχνη (participatory art) περιβαλλοντική τέχνη (environmental art).

0. Εισαγωγή

*Αυτό το σκιάχτρο είχε κάτι δικό μου,
είχε δροσιά απ' το θεό μου και μια στιγμή απ' το γιο μου
τον ουρανό μου και τη γη που αγγίζω
είχε για ταίρι του το γαλάζιο, το γκριζο.*

Active Member, 'Το σκιάχτρο'

Στο κατώφλι της νέας χιλιετίας οι έννοιες 'παγκοσμιοποίηση' και 'ομογενοποίηση' μοιάζουν να είναι, αν όχι ταυτόσημες, πάντως απόλυτα συμβατές. Στον αντίποδα της προηγούμενης φάσης της ανθρώπινης ιστορίας που ήταν συνδεδεμένη με εύρωστες και σαφώς διακριτές εθνικές, ιδεολογικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και άλλες ετερότητες (Tomlinson, 1991) η σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη οικονομία έρχεται να επιβάλει έναν ομοιόμορφο τρόπο διακίνησης αγαθών, υπηρεσιών και ατόμων σε όλα τα πεδία της ανθρώπινης ζωής. Η ομογενοποίηση και η εξάλειψη της διαφορετικότητας αφορά και στις δύο κεντρικές συνιστώσες της νέας τάξης πραγμάτων: τόσο στην οικονομική -που η ισχύς της μοιάζει ακαταμάχητη- όσο και στην πολιτισμική η οποία βρίσκεται ολοένα και συχνότερα στο επίκεντρο του ακαδημαϊκού προβληματισμού και των θεωρητικών αναζητήσεων. Μέσω ενός συστήματος συγκοινωνούντων δοχείων οι δυο αυτές παράμετροι σηματοδοτούν εξελίξεις στο οικονομικό και στο ευρύτερο πολιτιστικό και πολιτισμικό πεδίο, οι οποίες με τη σειρά τους έχουν αντίκτυπο σε διεθνές, εθνικό, περιφερειακό αλλά και τοπικό επίπεδο.

Μέσα από την υπέρβαση των γεωγραφικών –και όχι μόνο- συνόρων που επιτυγχάνεται με την τεράστια ανάπτυξη της τεχνολογίας και ιδιαίτερα των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και των Επικοινωνιών (ΤΠΕ), παρατηρείται αυτό που ο Hall περιγράφει ως 'ισοπέδωση και ομοιογενοποίηση ταυτοτήτων κοινωνιών και πολιτισμών' (2003:443) και ο Harvey (2000) ως 'συμπίεση του χώρου-χρόνου στη μεταφορά ανθρώπων, εικόνων και πληροφοριών'. Τα προϊόντα της παγκοσμιοποιημένης αγοράς που άλλοτε αποτελούσαν χαρακτηριστικό ενός τόπου, σήμερα προέρχονται από γεωγραφικά διεσπαρμένες παραγωγικές διεργασίες, με αποτέλεσμα η προέλευσή τους να αποδίδεται ευκολότερα σε μια εταιρεία παρά σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή. Αλλά και πέρα από την αγορά, 'κοινότητες γούστου συνηθειών και

πίστεων συχνά αποσυνδέονται από τον τόπο τους καθώς και από τα όρια του έθνους [...] παίρνουν παγκόσμιες διαστάσεις και δε διεκπεραιώνονται πλέον μόνον από τη φυσική κίνηση των λαών και της κουλτούρας τους, όσο και αν αυτό είναι ακόμα σημαντικό' (Giddens 1994: 132, Giddens, 2000).

Όμως ενώ το παγκόσμιο συνεχώς διεισδύει σε κάθε πτυχή του τοπικού, κάποιιοι (ολοένα και περισσότεροι) θεωρούν πως η σχέση αντιπαράθεσης 'διαφορετικότητα εναντίον παγκοσμιοποίησης' δεν είναι απαραίτητα μονόδρομος. Την ίδια στιγμή που από την μια άκρη του πλανήτη ως την άλλη οι αγορές κεφαλαίων ενοποιοούνται και οι συμπεριφορές ομογενοποιούνται, οι άνθρωποι συνειδητοποιούν την αξία του 'τοπικού πολιτιστικού λογισμικού', διεκδικούν όλο και πιο σθεναρά τις ιστορικές, εδαφικές, πολιτιστικές και εθνικές ρίζες τους¹ και προβάλλουν μια προβληματική γύρω από την τοπικότητα που μεταξύ άλλων επισημαίνει:

- Την ανάγκη για πολιτιστική άμυνα και διαρκή πολιτιστική ενδυνάμωση
- Τη δυνατότητα αξιοποίησης της σχέσης τοπικού και παγκόσμιου προς όφελος της τοπικής κοινωνίας
- Τη σημασία της ανάδειξης της ταυτότητας ενός τόπου μέσα από τη συγκέντρωση των στοιχείων που συνθέτουν την παράδοση και το λαϊκό πολιτισμό.

Στο σύγχρονο χαοτικό κόσμο αιτήματα όπως εκείνα της αποκέντρωσης, της αυτοδιαχείρισης, της προστασίας και ανάδειξης της εθνικής και περιφερειακής ταυτότητας περιλαμβάνονται στην ατζέντα των κινημάτων των πολιτών και των οργανωμένων συλλογικοτήτων ως αντίβαρα στη φυγόκεντρο δύναμη της καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης (Castells 1997:2, Castells 1998). Στο ίδιο αυτό πλαίσιο επαναπροσδιορίζονται και οι αντιλήψεις για τον εκσυγχρονισμό: 'Για να είμαστε σύγχρονοι' υποστηρίζει ο Auge (2008) 'δεν πρέπει να μένουμε προσκολλημένοι στο παρόν, -χρειαζόμαστε τόσο το παρελθόν όσο και το μέλλον-'.

Στο σημείο όμως αυτό είναι σημαντικό να αποφασίσουμε το τι πρέπει να 'κρατήσουμε' από το παρελθόν, όπως και το 'πώς' και το 'γιατί' να το κρατήσουμε. Γιατί όχι μόνο δεν είναι αποδοτικό, αλλά δεν έχει καν νόημα, να κρατάμε κάτι 'που δεν αντέχει στην αναμέτρηση με τα ξένα στοιχεία, που δεν στηρίζει ένα ποιοτικό πολιτιστικώς ζην' (Βάσης, 2009). Προκειμένου λοιπόν μια τοπική κοινωνία να αποφασίσει τι θα 'κρατήσει' από το παρελθόν της, πώς θα αξιοποιήσει αποδοτικά την πολιτιστική μνήμη και πώς θα αναδείξει τα στοιχεία της ταυτότητάς της, είναι απαραίτητη η ενδυνάμωσή της ώστε:

- Να γνωρίσει τις ιδιαιτερότητες του τόπου και να εκτιμήσει την αξία τους
- Να συμμετάσχει στη διαδικασία παραγωγής προϊόντων και υπηρεσιών που έχουν σχέση με την ταυτότητα του τόπου

- Να μοιρασθεί τα οφέλη από την παραγωγή των προϊόντων αυτών.

Με αφετηρία αυτή ακριβώς την πεποίθηση σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε η εκπαιδευτική παρέμβαση 'Σκιάχτρα στη Γη του Ασκληπείου'

1. Στόχοι και σημασία

Ο κεντρικός στόχος του προγράμματος, χωρίς να υποτιμούνται οι λοιποί, ήταν η οικοδόμηση συγκεκριμένων και ουσιαστικών βάσεων α) για την ευαισθητοποίηση των ατόμων σε θέματα που αφορούν τη φύση και την αιεφόρο ανάπτυξη, την παράδοση, την τέχνη και το λαϊκό πολιτισμό και β) για την συνειδητοποίηση της αξίας της συνεργασίας και της συμμετοχής σε κοινωνικά δρώμενα του τόπου. Για το λόγο αυτό το πρόγραμμα σχεδιάστηκε έτσι ώστε να εξασφαλίζει τη συμμετοχή πολλών ομάδων. Συγκεκριμένα προβλεπόταν να συμμετέχουν:

- Εκπαιδευτικές κοινότητες
- Κοινωνικοί φορείς της περιοχής
- Παραγωγικές μονάδες και φορείς της τοπικής οικονομίας
- Υπηρεσίες του Δημόσιου τομέα
- Οι τοπικές αυτοδιοικήσεις
- Μεμονωμένα άτομα από την τοπική κοινωνία

Για τα άτομα και τις ομάδες τέθηκαν επί μέρους στόχοι (γνωστικοί, αισθητικοί και συνδεόμενοι με στάσεις ζωής) στο πλαίσιο των οποίων οι συμμετέχοντες καλούνταν:

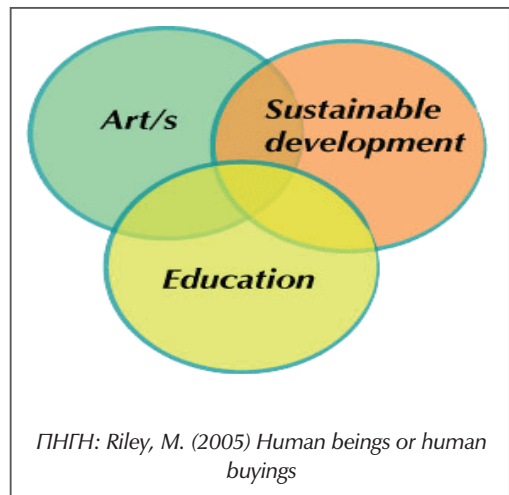
- Να επισημάνουν τα χαρακτηριστικά στοιχεία και τα αναπτυξιακά ζητήματα της περιοχής και να κατανοήσουν βασικές αλληλεξαρτήσεις ανθρώπων, συμβόλων και φύσης.
- Να επιχειρήσουν δημιουργικές – βελτιωτικές παρεμβάσεις στο δομημένο περιβάλλον με επιδίωξη την, έστω και εφήμερη, αισθητική αναβάθμισή του.
- Να κάνουν προτάσεις οι οποίες θα διαφυλάσσουν την παράδοση και τον πολιτισμό, αναδεικνύοντάς τα με σύγχρονα μέσα, χωρίς να αλλοιώνουν τη φυσιογνωμία και την αξία τους.
- Να διερευνήσουν τις δυνατότητες αναβίωσης παραδοσιακών επαγγελμάτων και μεθόδων παραγωγής μέσα από το πρίσμα της επιχειρηματικότητας.
- Να επινοήσουν τρόπους βάσει των οποίων θα παράγουν αξιοποιώντας τις γνώσεις τους στις παραγωγικές δραστηριότητες, επαναχρησιμοποιώντας ή ανακυκλώνοντας υλικά.

Τέθηκαν επίσης ειδικότεροι στόχοι αναφορικά με:

- την ανάδειξη του ρόλου της τέχνης στην ανάπτυξη δεξιοτήτων, στην ενεργοποίηση της συμμετοχής και της επικοινωνίας για τα κύρια ζητήματα που απασχολούν μία κοινότητα, στην έκφραση της ατομικής και της τοπικής ταυτότητας καθώς και στη σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν
- την ενδυνάμωση των σχέσεων Πανεπιστημίου-τοπικής κοινωνίας με όρους αμοιβαιότητας, κατανόησης, εμπιστοσύνης, οργανωμένης συνεργασίας, στη βάση σύγχρονων θεσμών ακαδημαϊκής δράσης και με γνώμονες α) τη δημιουργία ενεργών και δραστήριων πολιτών και β) την τοποθέτηση των τοπικών περιβαλλοντικών ζητημάτων σ' ένα ολιστικό πολιτισμικό οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο (Uzzell, 1999).

Όπως προκύπτει από την αξιολόγηση ανάλογων προγραμμάτων στο πλαίσιο της διεθνούς και της ελληνικής βιβλιογραφίας η σημασία της συγκεκριμένης πρωτοβουλίας έγκειται στο ότι αποτελεί μια πρόταση με δυνητική (θετική) συμβολή:

- Στην ευαισθητοποίηση των πολιτών σε ζητήματα περιβαλλοντικού ήθους και πολιτισμικών αξιών (Amado et al, 2009).
- Στην ενθάρρυνση της συμμετοχής και τη δημιουργία δικτύων και δεσμών συνεργασίας και εμπιστοσύνης ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας (Kay 2000, Kay & Watt 2000, Carey & Sutton 2004).
- Στην υλοποίηση συμμετοχικών δράσεων και μέσω αυτών στη διαμόρφωση αποφάσεων που επηρεάζουν άμεσα το περιβάλλον. Ειδικότερα τα παιδιά, συμμετέχοντας σε ανάλογα προγράμματα, εκπαιδεύονται μέσω της βιωματικής μάθησης, να αναλαμβάνουν σταδιακά τις ευθύνες τους στη δημιουργία κοινοτήτων ποιοτικά ανώτερων από αυτές που παρέλαβαν από τις προηγούμενες γενιές (Hart, 1995, Huckle 1991: 54)
- Στην ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας και γενικότερα της κοινότητας (Newman et al. 2003) αλλά και στον επαναπροσδιορισμό της έννοιας της ανάπτυξης στο πλαίσιο μιας ισόρροπης σχέσης μεταξύ ανθρώπων και περιβάλλοντος (UNESCO 1975, Φλογαΐτη, 1998)

- Στη διαμόρφωση της πολιτιστικής ταυτότητας ως συλλογικής μνήμης καθώς και της ατομική ταυτότητας του σύγχρονου ανθρώπου (Austin 2008, Χατζηνικολάου 1996, Γκιζελή 1996, Βελιώτη-Γεωργοπούλου 1996).
- Στη βελτίωση των 'οικολογικών' σχέσεων – του ανθρώπου με τη φύση και των σχέσεων που οι άνθρωποι αναπτύσσουν μεταξύ τους.
- Στην αξιοποίηση της τοπικής γνώσης που αποτελεί βασική προϋπόθεση αιεφορικής ανάπτυξης (Unicef, 1993).

Ειδικότερα ο ρόλος της τέχνης σε ανάλογες πρωτοβουλίες κρίνεται σημαντικός:

- στην ανάπτυξη δεσμών αλληλεγγύης, στην ανάπτυξη της επικοινωνίας για τα κύρια ζητήματα που απασχολούν μία κοινότητα, στην καλλιέργεια της ατομικής και της τοπικής ταυτότητας και της συμμετοχής (Lowe, 2000, Braden και Mayo, 1999)
- στο σχεδιασμό και στη διαμόρφωση των πόλεων και των οικισμών (Landry και Matarasso, 1996, Braden και Mayo, 1999)
- στην ανάπτυξη της σχέσης των εκπαιδευόμενων με το περιβάλλον, μέσα από τη συναισθηματική προσέγγιση την οικειοποίηση και την ανάπτυξη δεσμών με το χώρο (Adams 1991, Engel 1991) αλλά και γενικότερα μέσα από τη σύγκλιση των σκοπών της Τέχνης με το όραμα της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης για την Αειφορία.

Δεν πρέπει τέλος να υποτιμηθεί η σημασία της μελέτης αναφορικά με την αναγκαιότητα διατήρησης και προβολής της πολιτισμικής ποικιλότητας α) σε απομακρυσμένες περιοχές και β) στις περιοχές που βρίσκονται σε μια μεταιχμιακή παραγωγική φάση – από τον πρωτογενή τομέα στον τουρισμό.

2. Το Σκιάχτρο ως σύμβολο και σημείο αναφοράς

Σ'ένα project που αναπτύσσεται και λειτουργεί μέσα σε μια κατ' εξοχήν συμβολική ατμόσφαιρα, πρωτεύουσα σημασία αποκτά η χρήση ενός συμβόλου που, ως άμεσο και αισθητό σημείο αναφοράς, θα αποτελέσει σύνδεσμο των συμμετεχόντων. Στην περίπτωση του συγκεκριμένου προγράμματος το σύμβολο, εξαιτίας και του ρόλου του στο πλαίσιο της κεντρικής ερευνητικής υπόθεσης, έπρεπε να πληροί τις παρακάτω προϋποθέσεις:

- Να έχει σχέση με την παραγωγή της περιοχής
- Να αποτελεί αντικείμενο που σχετίζεται με την παράδοση
- Να μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο εκπαίδευσης και ευαισθητοποίησης σε θέματα τοπικής παράδοσης, τοπικής παραγωγής, τοπικής τέχνης και ταυτότητας.

- Να μπορεί να κατασκευαστεί εύκολα και με απλό τρόπο από διαφορετικές ομάδες, εκφράζοντας τις δυνατότητες της κάθε ομάδας
- Να έχει τη δυνατότητα να αποτελέσει αντικείμενο καλλιτεχνικής έκφρασης των ομάδων
- Να είναι αναγνωρίσιμο.

Ως σύμβολο που πληροί τα παραπάνω κριτήρια επιλέχθηκε το Σκιάχτρο. Όπως είναι γνωστό, τα σκιάχτρα ανήκουν σε μια κατηγορία απλών και εφήμερων κατασκευών από εποχιακά υλικά, έχουν συνήθως μορφή ανθρώπου με τρομακτικά χαρακτηριστικά και τοποθετούνται στους αγρούς για να απωθούν τα πουλιά από τις καλλιέργειες.

Στο χώρο της λογοτεχνίας το Σκιάχτρο έχει κατά καιρούς εμπνεύσει πολλούς συγγραφείς. Ενδεικτικά αξίζει να αναφερθεί η αναφορά του στο γνωστό παιδικό μυθιστόρημα 'ο Μάγος του Οζ' του L. Frank Baum που είδε το φως της δημοσιότητας στα 1900 και έγινε γρήγορα ένα από τα πιο αγαπητά παραμύθια της Αμερικής, κυρίως επειδή κατάφερε να αναμείξει τη μαγεία του εξωπραγματικού και του αλληγορικού με την πραγματικότητα.

Στο βιβλίο η ηρωίδα ξεκινά ένα μακρύ και δύσκολο ταξίδι για τη γη της επαγγελίας γεμάτο περιπέτειες και συναπαντήματα. Τα κομμάτια που λείπουν από τους συντρόφους της (η ' καρδιά' του Τενεκεδένιου, το ' μυαλό' του Σκιάχτρου, το ' θάρρος' του Λεονταριού) αντιπροσωπεύουν τα βασικά συστατικά μιας ελεύθερης, ώριμης και ολοκληρωμένης προσωπικότητας. Το Σκιάχτρο είναι ο πρώτος φίλος που συναντά η Ντόροθι, κι ενώ αρχικά δεν μπορεί να φοβίσει κανένα (αντίθετα το ίδιο είναι πολύ φοβισμένο), στην πορεία θα αποδειχθεί ότι έχει φαντασία, υπευθυνότητα και ότι είναι ο καλός και πιστός σύντροφος που ποτέ δεν προδίδει τη φίλη του. Αυτός είναι άλλωστε και ο κεντρικός άξονας της ιστορίας: ότι βαθιά μέσα μας υπάρχει ανυπολόγιστη δύναμη που συχνά αγνοούμε και χρειάζεται πίστη, αυτογνωσία, υπομονή και επιμονή για να την ανακαλύψουμε (Φώκιαλη, 2003).

Στην ιστορία του Philip Pullman που τιτλοφορείται 'Το Σκιάχτρο και ο Υπηρέτης του' (2004) οι ρόλοι αναστρέφονται και ο αχυρένιος ήρωας, ζωντανός χάρη σε υπερφυσικές δυνάμεις, γίνεται το αφεντικό. Αφήνοντας πίσω του τα καθημερινά του 'καθήκοντα', το γενναίο Σκιάχτρο παύει να τρομάζει τα πουλιά και ξεκινά για το Σπρινγκ Βάλει, έχοντας στο πλευρό του το μικρό Τζακ σε ένα ταξίδι γεμάτο μάχες, ναυάγια, συναντήσεις με ληστές και διάφορες άλλες επικίνδυνες περιπέτειες. Δεδομένου ότι πάντα οι αναγνώστες του Pullman καλούνται να αποκαλύψουν κρυμμένα νοήματα στις ιστορίες του, το όμορφο αυτό παραμύθι μπορεί να διαβαστεί ως αλληγορία, με την αντιστροφή των ρόλων να σηματοδοτεί την αναβάθμιση του πολιτιστικού ρόλου των ταπεινών γεωργικών συμβόλων.

Αλληγορία αποτελεί και το έργο 'Το Όνειρο του Σκιάχτρου', με τον Ευγένιο Τριβιζά (2006) να υποστηρίζει ότι μέσα στον κάθε φόβο μας, στον κάθε κοινωνικό περιορισμό, στο κάθε σκιάχτρο, υπάρχει ο πόθος για την ελευθερία και η επιθυμία για την υπέρβαση. Στο πλαίσιο αυτό το ονειροπαρμένο σκιάχτρο της ιστορίας (που αντί να προστατεύει το χωράφι αφήνει τα πουλιά να χορταίνουν από τα λαχανικά που υποτίθεται ότι προστατεύει) εκπέμπει το μήνυμα πως 'κάθε σκιάχτρο μπορεί να γίνει ελπίδα, γιατί πίσω και πέρα από το φόβο και τα φόβητρα ανατέλλει ο ήλιος της ελευθερίας'.

Στα παραπάνω έργα το σύμβολο του σκιάχτρου επεκτείνεται πέρα από την άμεση χρηστική λειτουργία του και παραπέμπει σε στάσεις και αντιλήψεις για τη ζωή, τη Φύση, την κοινωνία και τη συντροφικότητα. Αλλά και στις άλλες τέχνες, όπως και στην καθημερινή ζωή, το σκιάχτρο γίνεται φορέας συμβολισμών που αφορούν τον πρωτογενή τομέα, τον αγροτικό τρόπο ζωής, τη σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν καθώς και τη μετάδοση αξιών από γενιά σε γενιά (Haining 1988, Neal and Parker 1969, Wood, 2001).

Δεν πρέπει τέλος να υποτιμηθεί η αισθητική διάσταση του σκιάχτρου. Στο πλαίσιο της σύγχρονης κουλτούρας η φιγούρα του, μια μορφή παραδομένη στο χρόνο και την φαντασία, γίνεται αντικείμενο καλλιτεχνικής έκφρασης, φορέας της αισθητικής εξέλιξης του γεωργικού τοπίου, και πρωταγωνιστής σε ένα μεγάλο φάσμα εκδηλώσεων, εκθέσεων και φεστιβάλ

- άλλοτε ως αντικείμενο της λαϊκής τέχνης (συχνά εμπορεύσιμο) (Miller 2005)
- άλλοτε ως μοναχική μορφή που αποπνέει νοσταλγία για ένα παρελθόν που έχει χαθεί (αλλά που μπορεί και να αναβιώσει ξανά)
- άλλοτε ως έργο τέχνης αυτό καθαυτό, φτιαγμένο από τον ανώνυμο καλλιτέχνη-εργάτη της ζωής και της φύσης.

3. Το χωροχρονικό πλαίσιο της παρέμβασης

Η εκπαιδευτική πρωτοβουλία ΣΚΙΑΧΤΡΑ ΣΤΗ ΓΗ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟΥ» οργανώθηκε και υλοποιήθηκε, από μαθητές και μαθήτριες, μιας ολοκληρωμένης παρέμβασης στο χωριό Ασκληπειό της νήσου Ρόδου και με έμφαση στην συμμετοχή φορέων και συλλόγων από την περιοχή.

Το χωριό Ασκληπειό επιλέχθηκε ως χώρος αναφοράς με βάση τα παρακάτω κριτήρια:

- Βρίσκεται σε ορεινή περιοχή της Ρόδου, χτισμένο γύρω από το κάστρο του Ασκληπειού, μνημείο που σηματοδοτεί το πέρασμα των Ιπποτών. Ο φυσικός χώρος που περιβάλλει το Ασκληπειό είναι ιδιαίτερης ομορφιάς και ποικιλίας με πλούσιο δάσος πεύκων και ελαιώνων.

- Διατηρεί ακόμα στοιχεία αγροτικής οικονομίας (παραγωγής). Παρά τον αυξανόμενο ρυθμό τουριστικής ανάπτυξης που παρατηρείται στον ευρύτερο χώρο, ο χαρακτήρας της περιοχής εξακολουθεί να παραμένει αγροτικός. Επί πλέον η περιοχή δεν παρουσιάζει άλλα ιδιαίτερα συγκριτικά πλεονεκτήματα ή σημεία αναφοράς.
- Αποτελεί ένα χαρακτηριστικό οικιστικό σύνολο με στοιχεία λαϊκής αρχιτεκτονικής, με μικρούς κυβιστικούς όγκους που συμπλέκονται και προσδίδουν χαρακτηριστική πλαστικότητα στον παραδοσιακό ιστό του. Στην περιοχή σώζεται μεσαιωνικό Ιπποτικό Φρούριο του 13ου αιώνα που αξίζει την προσοχή του επισκέπτη καθώς και άλλα αξιολογα παραδοσιακά –λαογραφικά στοιχεία συνδεδεμένα με την αγροτική παράδοση (λιοτρίβια, γεφύρια κλπ.) πάνω στα οποία μπορεί να στηριχθεί η προβολή της φυσιογνωμίας της περιοχής, η προσέλκυση επισκεπτών και ανάπτυξη εναλλακτικών οικονομικών δραστηριοτήτων.
- Ο κοινωνικός του ιστός κρίθηκε πρόσφορος για την κινητοποίηση και ενημέρωση του τοπικού πληθυσμού προς την κατεύθυνση της προστασίας του περιβάλλοντος, την αειφορική διαχείριση των φυσικών πόρων και την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς.

4. Ερευνητική υπόθεση

Όπως προαναφέρθηκε, το project σχεδιάστηκε με σκοπό την οικοδόμηση συγκεκριμένων και ουσιαστικών βάσεων για την ευαισθητοποίηση των συμμετεχόντων σε θέματα που αφορούν τη φύση και την αειφόρο ανάπτυξη, την παράδοση, την τέχνη και το λαϊκό πολιτισμό και την συνειδητοποίηση της αξίας της συνεργασίας και της συμμετοχής σε κοινωνικά δρώμενα του τόπου.

Το πρόγραμμα αρθρώνεται γύρω από το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα του κατά πόσον σε μία μικρή κοινωνία με χαρακτηριστικά πρωτογενούς παραγωγής τα οποία βαθμιαία παραχωρούν τη θέση τους στα τουριστικό μοντέλο ανάπτυξης, η άντληση στοιχείων από την παράδοση και η αξιοποίηση συμβόλων της αγροτικής παραγωγής μπορεί να δημιουργήσει αναπτυξιακές διεξόδους.

Με μια άλλη διατύπωση το ερώτημα αναφέρεται στη δυνατότητα του Σκιάχτρου να αποτελέσει σύμβολο ευαισθητοποίησης της τοπικής κοινωνίας και θέμα γύρω από το οποίο μπορούν να αναπτυχθούν δράσεις και παραγωγικές λύσεις με αισθητική ποιότητα, ταυτότητα και οικονομική βιωσιμότητα.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο και αναφορικά με το ρόλο της τέχνης, τίθεται στο πλαίσιο του ίδιου προγράμματος το ερώτημα κατά πόσον η καλλιτεχνική έκφραση, ως διαμεσολαβητική διαδικασία ανάμεσα στη φύση και τον άνθρωπο, μπορεί να συμβάλει

- στη διαμόρφωση και ανάπτυξη των αξιών της αειφορίας,

- στην ανάπτυξη συμμετοχικών δράσεων
- στη σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν και το μέλλον μιας περιοχής
- στην αναπλαισίωση των οικολογικών σχέσεων φύσης και τοπικής κοινωνίας

5. Μεθοδολογία

Για τη διερεύνηση των ερευνητικών ερωτημάτων υιοθετήθηκε η μέθοδος ενός διεπιστημονικά δομημένου σχεδίου εργασίας (project) σε συνδυασμό με την κλασική προσέγγιση της ανάλυσης- σύνθεσης.

Στα πλαίσια της ανάλυσης το Σκιάχτρο αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης μέσα από τρεις οπτικές: εκπαιδευτική, καλλιτεχνική και κοινωνικο-οικονομική.

Στα πλαίσια της σύνθεσης το Σκιάχτρο αποτέλεσε το επίκεντρο μιας κορυφαίας πολυδιάστατης συλλογικής παρέμβαση που πραγματοποιήθηκε στον οικισμό του Ασκληπείου. Η εκδήλωση σχεδιάστηκε ως ένα ιδιότυπο φεστιβάλ με θέμα το Σκιάχτρο, που θα παρέπεμπε στις γιορτές της αναγέννησης της φύσης της αρχαίας Ελλάδας σε συνδυασμό με την αναγέννηση της παράδοσης στη σύγχρονη εποχή.

Αναφορικά με τη μεθοδολογία επισημαίνεται ακόμα ότι η μέθοδος project, ως ομαδική δυναμική και ανοιχτή διαδικασία μάθησης, δεν μπορεί να έχει σταθερά και συγκεκριμένα όρια και δομή αλλά εξελίσσεται ανάλογα με την εκάστοτε κατάσταση και τα ενδιαφέροντα των συμμετεχόντων (Frey, 1986: 9, Katz et al, 1998)

5.1. Ανάλυση

Σύμφωνα με την πρώτη οπτική, την εκπαιδευτική, το Σκιάχτρο αποτέλεσε το σύμβολο μέσα από το οποίο προσεγγίστηκαν οι έννοιες της αειφορίας, της αγροτικής παραγωγής, των παραδοσιακών επαγγελμάτων, της αλλαγής στην παραγωγική διαδικασία καθώς και της εξέλιξης της παραγωγής και των επαγγελμάτων με έμφαση στη βαθμιαία υποκατάσταση της παραδοσιακής παραγωγής με τη σύγχρονη και των παραδοσιακών επαγγελμάτων με τα σύγχρονα.

Σύμφωνα με την καλλιτεχνική-παραγωγική οπτική, το Σκιάχτρο αναλύθηκε ως προϊόν με παραγωγική και καλλιτεχνική διάσταση. Εξετάστηκαν εναλλακτικοί τρόποι κατασκευής του και αναλύθηκε η καλλιτεχνική του αξία σε σχέση με το χώρο και το σκοπό παραγωγής του. Ειδικότερα το σύμβολο μελετήθηκε στο πλαίσιο των παραστατικών τεχνών (performance art) (Rockwell 2004, Carr 1993), της συμμετοχικής-κοινωνικής τέχνης (community art) και της οικοκαλλιτεχνικής εκπαίδευσης (Ecological Art Education) που συνδέει την τέχνη με την οικολογία και την διαπολιτισμική-πολυπολιτισμική εκπαίδευση (Krug, 2003). Τέλος μεγάλη έμφαση δόθηκε στο θέμα της ανακύκλωσης υλικών και γενικότερα στην καλλιτεχνικής σημασίας της arte povera (Christov-Bakargiev, 1999, Riley 2005).

Σύμφωνα με την τρίτη οπτική, την κοινωνικό-οικονομική, το Σκιάχτρο αποτέλεσε σημείο ενδιαφέροντος πολλών ομάδων και ατόμων. Το ζητούμενο ήταν η κάθε ομάδα να ασχοληθεί με αυτό στα πλαίσια μιας δημιουργικής παραγωγικής διαδικασίας, αφενός αυτόνομα στο μικροπεριβάλλον της, αφετέρου γνωρίζοντας ότι το τελικό αποτέλεσμα –το προϊόν- θα ενσωματωνόταν σε μια συνθετική πρόταση η οποία θα αναδείκνυε το προϊόν της σε σχέση με αυτά των υπόλοιπων ομάδων.

5.2. Σύνθεση

Η κορύφωση του προγράμματος, το φεστιβάλ με θέμα το Σκιάχτρο, πραγματοποιήθηκε στο Ασκληπείο, όπου στη διάρκεια μιας ολόκληρης ημέρας και περιελάμβανε:

- Αναπαραστάσεις με σκιάχτρα σκηνών από την καθημερινότητα των αγροτών (γάμος, ξενιτεμός), τις αγροτικές δραστηριότητες (ελαιομάζωμα, μελισσοκομία, θερισμός) και τα παραδοσιακά επαγγέλματα (αμπελουργός, φούρναρης, υφάντρα, οικοδόμος, ψαράς, δάσκαλος, καλαθοποιός, αγγειοπλάστης, ξυλοκόπος, ράφτρα).
- Πλαισίωση των εγκαταστάσεων με δράσεις εστιασμένες στην αναβίωση των παραδοσιακών επαγγελμάτων (άλεσμα καφέ από παραδοσιακό καφεκόπτη, επαναλειτουργία του παραδοσιακού φούρνου και παραγωγή ψωμιού, έκθεση τοπικών προϊόντων –μαρμελάδες, αρτοσκευάσματα, σανδάλια, κεντήματα κ.ά.) με συμμετοχή συνεταιρισμών και μεμονωμένων παραγωγών.
- Καλλιτεχνικά δρώμενα (θέατρο του δρόμου, αφήγηση παραμυθιών, παραδοσιακό τραγούδι, συναυλία πιάνου και τραγουδιού).
- Προσφορά παραδοσιακών και μη γλυκών και φαγητών από πολιτιστικούς συλλόγους και από τα ξενοδοχεία της περιοχής.

6. Υλοποίηση κατά ομάδα συμμετοχής

Το πρόγραμμα σχεδιάστηκε με πρωτοβουλία των δυο Παιδαγωγικών Τμημάτων του Πανεπιστημίου Αιγαίου και ερευνητών από την εκπαιδευτική κοινότητα που ανέλαβαν και το συντονισμό του εγχειρήματος. Για την υλοποίηση αυτής της πρωτοβουλίας συνεργάστηκαν με τους συντονιστές ομάδες φοιτητών, οι διευθυντές, οι δάσκαλοι, οι μαθητές και οι μαθήτριες από τα Πειραματικά Σχολεία της Ρόδου, το Δημοτικό σχολείο στο Γεννάδι και το Δημοτικό Σχολείο του Κολεγίου Ρόδου. Το πρόγραμμα επίσης ενισχύθηκε από το Δήμο Νότιας Ρόδου και τον Πολιτιστικό Οργανισμό του Δήμου Νότιας Ρόδου καθώς και από τους πολιτιστικούς συλλόγους του χωριού Ασκληπείου και των άλλων χωριών που ανήκαν στον ίδιο δήμο. Τέλος συμμετείχε και μεγάλη μερίδα από την τοπική κοινωνία, τα ΕΛΤΑ, η ΠΡΟΤΟΥΡ και οι ξενοδόχοι της περιοχής.

Μέσα από τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα και ειδικότερα μέσα από την κατασκευή του Σκιάχτρου, οι ΟΜΑΔΕΣ ΜΑΘΗΤΩΝ ΚΑΙ ΦΟΙΤΗΤΩΝ, αποτελούμενες από νέους και παιδιά, κλήθηκαν:

- Να καλλιεργήσουν την φαντασία τους βιώνοντας παραμυθικές καταστάσεις – σενάρια – δρώμενα και να παράγουν αυθόρμητα αναπαραστάσεις σκιάχτρων με τη βοήθεια ιχνογραφημάτων, κολλάζ και κατασκευών.
- Να προβληματιστούν γύρω από την δομή της αγροτικής – παραδοσιακής οικογένειας σε σχέση με αυτήν της πόλης.
- Να ανακαλέσουν όσο το δυνατό περισσότερες ιδέες σε σχέση με τα επαγγέλματα της υπαίθρου και της πόλης. Να διακρίνουν τα αγροτικά, κτηνοτροφικά, βιοτεχνικά και γενικά τα επαγγέλματα της υπαίθρου και να τα αντιπαραθέσουν με αυτά της πόλης.
- Να δημιουργήσουν μύθους με τους θεούς, τα ξωτικά, τις νεράιδες και να τα συνδέσουν με τις τοπικές ιστορίες, θρύλους και παραμύθια.
- Να αποκωδικοποιήσουν σύμβολα για τη γεωργία, κτηνοτροφία, τον καιρό, τη θάλασσα κτλ.
- Να μεταφέρουν αυτό το συμβολισμό στην έκφραση των σκιάχτρων.
- Να προσεγγίσουν το σκιάχτρο ως τρόπο αλλαγής της πραγματικότητας, ως τρόπο μεταποίησης γνωστών καθημερινών αντικειμένων σε νέες μεταφορικές εκφράσεις.
- Να αναπτύξουν την δεξιοτεχνία τους μέσα από τις τεχνικές της τέμπερας, του μικτού κολλάζ και των κατασκευών.
- Να ασχοληθούν με τις μορφές των ζώων, διαχωρίζοντας τα σε κατοικίδια ζώα που 'φιλοξενούνται' στα αστικά σπίτια και σε αυτά που ζουν στα χωριά, τους αγρούς και τα δάση.
- Να συλλάβουν το σκιάχτρο σφαιρικά ως οικονομική, κοινωνική, ψυχαγωγική, καλλιτεχνική, έκφραση, να το συνδέσουν με την παράδοση αλλά και με την σύγχρονη καθημερινότητα.

Η ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ μέσα από τη συμμετοχή της κλήθηκε:

- Να επαναπροσδιορίσει ακαδημαϊκούς στόχους και ρόλους
- Να αξιολογήσει την αποτελεσματικότητα καινοτόμων εκπαιδευτικών μεθόδων.
- Να προσαρμόσει την ακαδημαϊκή εργασία με τις σύγχρονες και αναδυόμενες ανάγκες σε σχέση με την τοπική κοινωνία, που προκύπτουν από μια τέτοιου είδους προσέγγιση.

ΟΙ ΦΟΡΕΙΣ μέσα από την πολυεπίπεδη συνεργασία τους με άλλες ομάδες θα μπορούσαν να επιτύχουν:

- Διεύρυνση των δημιουργικών ικανοτήτων σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο μέσα από συνεργατικές διαδικασίες.
- Εισροή νέων, φρέσκων ιδεών που αφορούν την ανάπτυξη του τόπου τους και την αξιοποίηση της λαϊκής τους παράδοσης.
- Αύξηση του βαθμού κοινωνικής συμμετοχής και αλληλεπίδρασης σε δράσεις όπου εμπλέκονται διάφορες κοινωνικές ομάδες.
- Διευκόλυνση μελλοντικών σχεδιασμών με την προετοιμασία ενεργών πολιτών, ευαίσθητοποιημένων σε θέματα τέχνης και αειφόρου ανάπτυξης.

Τέλος Η ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ θα μπορούσε να αποκομίσει οφέλη που συνίστανται σε:

- Ενεργή συμμετοχή στην εκπαίδευση και τον σχεδιασμό
- Προετοιμασία των μελών της για ευτυχιμένες και υγιείς κοινωνίες
- Ευαίσθητοποίηση στην τέχνη, τον τοπικό πολιτισμό και τη βιώσιμη ανάπτυξη
- Ερμηνεία των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του τόπου και προσπάθεια υλοποίησης και βελτίωσης της ποιότητας ζωής.
- Δημιουργία του γνωστικού και αξιακού υποβάθρου που απαιτείται ώστε η κοινωνία και οι πολίτες να προσανατολίσουν τις συμπεριφορές τους στην κατεύθυνση των αισθητικών, ποιοτικών και αειφορικών αναπτυξιακών διεξόδων.
- Προετοιμασία των πολιτών απέναντι στην πρόκληση της παγκόσμιας οικονομίας και την ανάγκη εξασφάλισης του φυσικού και πολιτιστικού κεφαλαίου στις μελλοντικές γενιές

7. Υλοποίηση κατά φάσεις

Ο σχεδιασμός και η υλοποίηση της εκπαιδευτικής πρωτοβουλίας «ΣΚΙΑΧΤΡΑ ΣΤΗ ΓΗ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟΥ» ακολούθησε τα εξής στάδια εργασίας:

- Αναγνώριση της υφιστάμενης κατάστασης
- Προσέγγιση της παράδοσης και αποκωδικοποίηση στοιχείων
- Αξιολόγηση της υφιστάμενης κατάστασης και εξέταση των εναλλακτικών λύσεων παρέμβασης
- Παραγωγή επιμέρους λύσεων

- Εξέταση δυνατοτήτων για ολιστική προσέγγιση και επιλογή της πιο κατάλληλης λύσης
- Σύνθεση για ολιστική παρέμβαση

Σε κάθε ένα από αυτά τα στάδια, τα παιδιά συνέλεξαν πληροφορίες, αναζητούσαν καινοτόμες λύσεις και διατύπωναν απόψεις για ζητήματα που αφορούσαν το ευρύτερο παραδοσιακό, πολιτιστικό, και κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον. Στη διαδικασία της ενεργητικής εμπλοκής τους στο σχεδιασμό και την υλοποίηση του προγράμματος, χρειάστηκε συχνά να υποδυθούν τους ερευνητές, τους επιχειρηματίες, τους παραγωγούς, τους φορείς προγραμματισμού και τους καλλιτέχνες.

Από το γεγονός ότι οι μαθητές αλλά και οι εκπαιδευτικοί κλήθηκαν να λειτουργήσουν ως σύγχρονοι καλλιτέχνες, προκύπτει και η δυνατότητα προσέγγισης του συγκεκριμένου εκπαιδευτικού προγράμματος:

- α) ως μια διαδικασία καλλιτεχνικής δημιουργίας (άλλωστε σύμφωνα με το Lewis Mumford (1938) αυτή καθαυτή η τοπική κοινωνία 'αποτελεί ένα πολυδιάστατο έργο τέχνης που ενσωματώνει εντός των ορίων του και άλλα μικρότερης εμβέλειας έργα με απλούστερες και περισσότερο προσωπικές φόρμες και θεματικές') ή/και
- β) ως ένα μοντέλο διδασκαλίας καλλιτεχνικών μαθημάτων, στο πλαίσιο της προβληματικής της σχεδίασης υλοποίησης και αξιολόγησης διδακτικών καταστάσεων (Parker, 2009, Eisner, 1974)

Κατ' αναλογία με τις αντίστοιχες φάσεις ενός μοντέλου διδασκαλίας καλλιτεχνικών μαθημάτων, οι επί μέρους φάσεις της διαδικασίας σχεδιασμού και υλοποίησης του προγράμματος 'Σκιάχτρα στη Γη του Ασκληπείου' έχουν ως εξής:

Α' Φάση: Προετοιμασία και προσδιορισμός του προβλήματος

Στην αρχική φάση κάθε δημιουργικού μοντέλου διδασκαλίας καλλιτεχνικών μαθημάτων η έμφαση από πλευράς δασκάλου δίδεται στην πρόκληση ενδιαφέροντος και περιέργειας, στην παροχή κινήτρων (εσωτερικών και εξωτερικών), στην παρότρυνση για έρευνα και αναζήτηση πληροφοριών και γενικότερα στην ευαισθητοποίηση των παιδιών αναφορικά με τη συνειδητοποίηση και τον προσδιορισμό του προβλήματος.

Το μεγαλύτερο μέρος της Α' φάσης του προγράμματος πραγματοποιείται κατ' αρχήν στο χώρο του σχολείου, στα πλαίσια της ευέλικτης ζώνης, όπου οι φοιτητές/δάσκαλοι αφηγούνται ιστορίες και παραμύθια και επινοούν δραστηριότητες (δρώμενα, video κ.ά.) που οδηγούν στην ενεργοποίηση της φαντασίας των παιδιών, στην αφύπνιση εμπειριών που ήδη υπάρχουν στη μνήμη τους (πχ στο Μάγο του Οζ αναγνώριση εικόνων που έχουν σχέση με τα σκιάχτρα και την αγροτική ζωή), στη συνειδητοποίηση του προβλήματος και στην επιθυμία συμμετοχής στην επίλυσή του.

Η προετοιμασία προεκτείνεται και έξω από το σχολείο, ως δημιουργική διαδικασία με κύρια χαρακτηριστικά τη βιωματική προσέγγιση, τη διάδραση και τη συλλογή πληροφοριών από πολλαπλές πηγές. Ο δάσκαλος αναθέτει στα παιδιά να μαζέψουν πληροφορίες από εξωσχολικές πηγές (μουσεία, παραδοσιακά εργαστήρια κεραμικής, συλλογές εικόνων, βιβλία, συνεντεύξεις με τους κάτοικους του Ασκληπείου, cd-rom με θέμα τη λαογραφική παράδοση του χωριού, καταγραφή των παραδοσιακών επαγγελμάτων κ.ά.). Η επαφή των μαθητών με τη λαϊκή παράδοση (κεντήματα, υφαντά, κεραμικά κλπ) καθώς και με έργα τέχνης (Βαν Γκογκ, Πικάσο κ.ά.) που απεικονίζουν παραδοσιακές ασχολίες (θερισμός όργωμα, ψάρεμα κ.ά.) τους επιτρέπει αφενός να γνωρίσουν τα επαγγέλματα μέσα από την τέχνη και αφετέρου να διαπιστώσουν ότι για κάθε θέμα υπάρχουν διαφορετικές καλλιτεχνικές προσεγγίσεις, γεγονός που να τα παροτρύνει να πειραματιστούν με δικές τους προσωπικές δημιουργίες.

Όσο διαρκεί η πρώτη φάση, τα παιδιά επισκέπτονται το χώρο παρέμβασης, φωτογραφίζουν ή/και ζωγραφίζουν τα στοιχεία που τους ενδιαφέρουν και καταλήγουν σε παρατηρήσεις αναφορικά με το περιβάλλον, τη λαογραφία και τις ασχολίες των κατοίκων. Τα σημεία που συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι ο παραδοσιακός οικισμός η χλωρίδα της περιοχής, τα παραδοσιακά επαγγέλματα, το κάστρο, η έλλειψη παραγωγής τοπικών προϊόντων, οι ξενοδοχειακές μονάδες, η εκκλησία του 14^{ου} αιώνα, οι παραδοσιακοί χοροί, οι ενδυμασίες και τα τραγούδια τους, τα ήθη και έθιμα, το σχολείο – νηπιαγωγείο, «η καστροφωλίτσα» και η πλατεία του χωριού.

Β' Φάση: Διερεύνηση του προβλήματος και ενεργοποίηση για παραγωγή ιδεών

Στη φάση αυτή, αξιολογούνται τα αποτελέσματα της Α' φάσης, ενθαρρύνεται η ανάληψη πρωτοβουλιών, εξετάζονται επί μέρους πτυχές του προβλήματος και διαμορφώνονται οι πρώτες πιθανές προοπτικές για την επίλυσή του. Έμφαση δίνεται στην υλοποίηση δραστηριοτήτων που:

- διεγείρουν την προσοχή
- οξύνουν την αντίληψη
- αφυπνίζουν τις αισθήσεις και
- ενεργοποιούν το συναισθηματικό και πνευματικό κόσμο.

Είναι προφανές ότι πρόκειται για τη φάση 'μύησης' των παιδιών τόσο στο 'πρόβλημα' της αναβάθμισης και ανάδειξης της φυσιογνωμίας του οικισμού όσο και γενικότερα στην ανάγκη σεβασμού του περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς. Είναι το μεταχρειακό σημείο όπου η σύλληψη της αφηρημένης, και αιωρούμενης ακόμα (από το στάδιο της Προετοιμασίας) σκέψης, αρχίζει να μπαίνει σε ένα στάδιο επώασης.

Η ευαισθητοποίηση των παιδιών σε περιβαλλοντικά ζητήματα επιχειρείται τώρα μέσα από α) την προβολή εικόνων με θέμα την αξιοποίηση παραδοσιακών οικισμών, τον αγροτουρισμό, την οργάνωση παραδοσιακών εκδηλώσεων σε αγροτικές περιοχές κ.ά. β) την εικαστική δημιουργία έργων με θέμα την αγροτική παραγωγή (κολάζ με πρώτη ύλη χώμα, σπόρους, αποξηραμένα ή φρέσκα φυτά κ.ά.). Όσο διαρκεί η συγκέντρωση πληροφοριών και η ανάδειξή τους μέσα από εικόνες, προβολές ή εικαστικές παρεμβάσεις, ο μαθητής λειτουργεί ως ένας καλλιτέχνης που συλλέγει τις ιδέες και τα υλικά του μέσα από:

- διερεύνηση, ανίχνευση και πειραματισμό.
- πρόσληψη εμπειριών και ερεθισμάτων.
- παρουσίαση ιδεών και συναισθημάτων.

Καθώς το πρόβλημα έχει ήδη αρχίσει να μορφοποιείται μέσα από τη σύνθεση των επί μέρους πτυχών του (δυσκολία προσπέλασης του κάστρου, χρήση της κεντρικής πλατείας ως πάρκινγκ, έλλειψη χώρων περιπάτου και παιχνιδιού, υποβάθμιση των παραδοσιακών επαγγελμάτων -ιδίως των αγροτικών- και η υποκατάστασή τους από τουριστικά επαγγέλματα κ.ά.), ζητείται από τα παιδιά να προβληματιστούν πάνω σε ερωτήματα της μορφής:

- Με ποιους τρόπους θα μπορούσε να αξιοποιηθεί ο παραδοσιακός οικισμός του Ασκληπείου ώστε να επιστρέψουν οι κάτοικοι εκεί και να αναβιώσουν τα παλιά επαγγέλματα;
- Ποια από τα προϊόντα θα μπορούσαν να είναι αντιπροσωπευτικά για την πολιτιστική ταυτότητα του οικισμού ;
- Με ποιους τρόπους θα μπορούσε εναλλακτικά να αξιοποιηθεί η πλατεία του χωριού;

Μέσα από ομάδες εργασίας επιχειρείται η εξεύρεση λύσεων για κάθε ένα από τα σημεία 'αιχμής' πάντα με γνώμονα την παράδοση, το περιβάλλον και τη βιώσιμη ανάπτυξη. Η επεξεργασία και η ανασύνθεση των δεδομένων που έχουν προκύψει από την μέχρι τώρα διαδικασία οδηγεί σε παραγωγή ιδεών που αποτυπώνονται σε εικαστικές παρεμβάσεις αναζητώντας τρόπους υλοποίησης. Παλιά και νέα υλικά ανακυκλώνονται και συνδυάζονται δημιουργώντας έργα που εκφράζουν την αισθητική των παιδιών και των εκπαιδευτικών -την ίδια στιγμή που η μετατροπή χρήσης των αντικειμένων και ο μετασχηματισμός τους αποκτά συμβολικές και μεταφορικές σημασίες. Σκούπες ντύνονται με μεταχειρισμένα ρούχα και τσουβάλια, ζωγραφίζονται, εμπλουτίζονται με διάφορα διακοσμητικά στοιχεία και μετατρέπονται σε σκιάχτρα που αναπαριστάνουν παραδοσιακά επαγγέλματα, πλαισιωμένα από τα αντίστοιχα περιβάλλοντα (βάρκες, κορμοί δέντρων κ.ά.).

Όλη η διάρκεια της Β' φάσης χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία του αποκλίνοντος τρόπου παραγωγής ιδεών² και παράλληλα από τη χρησιμοποίηση τεχνικών της δημιουργικής σκέψης (ιδεοθύελλα, αναλογίες, μετασχηματισμοί, οπτικοποίηση), μέσω των οποίων επιτυγχάνεται:

- ανάπλαση και επανερμηνεία δεδομένων στοιχείων.
- ελεύθερη διατύπωση σκέψεων, χωρίς το άγχος της κριτικής και τελικά
- μύηση στην καλλιτεχνική διαδικασία.

Είναι σ' αυτό ακριβώς το σημείο που η εικαστική τέχνη ταυτίζεται με τη σύγχρονη αντίληψη για την παραγωγική τέχνη και μαζί συγκλίνουν στην αντίληψη για βιώσιμη παραγωγή.

Γ' Φάση: Ωρίμανση ιδεών

Η έμπνευση είναι στενά συνδεδεμένη με την επώαση των ιδεών. Η σύλληψη των ιδεών συντελείται όταν ο δάσκαλος δώσει την ευκαιρία στο παιδί να τις 'επωάσει' μέσα από:

- χαλάρωση της προσοχής.
- ανανέωση της οπτικής γωνίας.
- ονειροπόληση - ενόραση.

Στη φάση αυτή προέχει η ενασχόληση των παιδιών με διάφορες άλλες δραστηριότητες (δρώμενα, κουκλοθέατρο, μουσική, video) ώστε τα παιδιά να χαλαρώσουν, να ταξιδέψουν με τη φαντασία τους και να κινηθούν ελεύθερα στο προσυνηδητό επίπεδο, ταξινομώντας, επιλέγοντας και συνθέτοντας τις ιδέες.

Η έμπνευση, η οποία μπορεί να έρθει τυχαία και απρόσμενα, είναι προϊόν αυτής ακριβώς της φάσης που εμπεριέχει τη δημιουργική αναζήτηση του προβλήματος. Η νέα ιδέα δεν αναδύεται από το κενό, αλλά αναπτύσσεται μέσα από συναισθηματικές και νοητικές διεργασίες, με βάση ένα γνωστικό και εμπειρικό υλικό. Εδώ ο δάσκαλος αποδέχεται όλες ανεξαιρέτως τις ιδέες και προτρέπει τα παιδιά να τις επεξεργαστούν χωρίς αναστολές, να τις εμπλουτίσουν και να τις

Εδώ ο δάσκαλος αποδέχεται όλες ανεξαιρέτως τις ιδέες και προτρέπει τα παιδιά να τις επεξεργαστούν χωρίς αναστολές, να τις εμπλουτίσουν και να τις

μετασχηματίσουν και τέλος να τις ολοκληρώσουν μέσα από τεχνικές και υλικά με τα οποία έχουν εξοικειωθεί στη φάση του πειραματισμού.

Δ' Φάση: Έμπνευση και σύλληψη ιδεών στο χώρο αναφοράς

Στην τέταρτη φάση πραγματοποιείται, μεταξύ άλλων, το πρώτο βήμα στην προσέγγιση παιδιών, φοιτητών, εκπαιδευτικών και τοπικής κοινωνίας. Η τελική πρόταση φαίνεται να ωριμάζει καθώς τα παιδιά απορρίπτουν τις σύγχρονες παρεμβάσεις και συζητούν σ' ένα ολιστικό πλαίσιο για την αξιοποίηση της πλατείας, τη χάραξη μονοπατιών στο κάστρο, την επανίδρυση εργαστηρίων και μαγαζιών που θα προωθούν τα τοπικά προϊόντα (μέλι, τυροκομικά, κεριά) κ.ά. Στο σημείο αυτό οι εικαστικές τεχνικές και η σύγχρονη τεχνολογία συνεργάζονται για να δώσουν το βέλτιστο αισθητικό και τεχνικό αποτέλεσμα: με φόντο την εικόνα του οικισμού, τα παιδιά και οι φοιτητές επεξεργάζονται ιδέες και επί μέρους προτάσεις στο ρηtothshop για να οδηγηθούν στην καταληκτική και ολοκληρωμένη πρόταση ανάδειξης και αξιοποίησής του.

Ε' Φάση: Εφαρμογή

Η ολοκλήρωση της εκπαιδευτικής πρωτοβουλίας παίρνει τη μορφή εικαστικής παρέμβασης που ξετυλίγεται μέσα από ένα πολιτιστικό οδοιπορικό στον οικισμό του χωριού. Σκιάχτρα που αναπαριστάνουν παραδοσιακά επαγγέλματα σε συνδυασμό με ανάλογα χρηστικά αντικείμενα (βάρες, τρακτέρ, τρίκυκλα) δημιουργούν ένα πρωτότυπο σκηνικό στην πλατεία και στα γραφικά δρομάκια του χωριού το οποίο πλαισιώνονται και από περίπτερα των τοπικών παραγωγών απ' όλους τους δήμους του νησιού οι οποίοι εκθέτουν παραδοσιακά προϊόντα.

Το οδοιπορικό ξεκινά από την κεντρική πλατεία του χωριού η οποία έχει μετατραπεί σε ένα αγροτικό σκηνικό με σκιάχτρα - χωρικούς τοποθετημένα επάνω σε σανούς από άχυρα, αγροτικά μηχανήματα και ζώα. Στο σημείο αυτό ένα περίπτερο υποδοχής με φοιτητές/τριες υποδέχεται τους επισκέπτες δίνοντάς τους το έντυπο με πληροφορίες για τη διαδρομή που θα ακολουθήσουν αλλά και για τους στόχους, τη φιλοσοφία και τη διαδικασία του εκπαιδευτικού προγράμματος.

Περιμετρικά της πλατείας ο περίπατος οδηγεί στον πρώτο σταθμό -στα περίπτερα των σχολείων όπου εκτίθενται τα έργα των παιδιών και των φοιτητών από τις προαναφερθείσες φάσεις του προγράμματος. Πλάι στην έκθεση, σκιάχτρα-ταχυδρόμοι με παραδοσιακές στολές και τους χαρακτη-

ριστικούς σάκους μοιράζουν τα γράμματα πάνω σε ποδήλατα. Το σκηνικό ολοκληρώνεται με το περίπτερο των ΕΛΤΑ όπου εκτίθενται γραμματόσημα με τα έργα των μαθητών από το ίδιο πρόγραμμα καθώς και σχετικά αναμνηστικά αντικείμενα που δημιούργησε ο φορέας για τη συγκεκριμένη εκδήλωση.

Στη συνέχεια της διαδρομής ένα σκιάχτρο - κεραμοποιός σ' ένα υπαίθριο εργαστήριο κεραμικής κάνει παρέα στον τεχνίτη που πλάθει πραγματικά κεραμικά από πηλό επάνω στον τροχό. Εκεί υπάρχει και το εκθετήριο παραδοσιακών κεραμικών τα οποία μπορεί να αγοράσει το κοινό. Ανάλογο σκηνικό συναντάμε και παρακάτω, στα σκιάχτρα-υφάντρες που πλαισιώνουν ένα αληθινό αργαλειό όπου υφαίνει μια γυναίκα του χωριού ενώ δίπλα εκτίθενται τα υφαντά της.

Το οδοιπορικό συνεχίζεται με μελισσοουργούς και τα προϊόντα τους (μέλι, κεριά, κρέμες κ.ά.) για να οδηγήσει πιο κάτω στην ενότητα των σκιάχτρων-αμπελοουργών που βγαίνουν μέσα από τεράστια καλάθια. Εκεί πωλούνται οικολογικά κρασιά και ούζο της περιοχής (μπορείς μάλιστα να το πιεις εκεί, συνοδευόμενο από τα ανάλογα μεζεδάκια). Η μυρωδιά από το ψήσιμο του φρέσκου ψωμιού και των κουλουριών οδηγεί, μέσα από τα στενά δρομάκια του χωριού, στους παραδοσιακούς φούρνους με σκιάχτρα-φουρνάρισσες και γυναίκες του χωριού που προσφέρουν στους επισκέπτες ψωμί μέσα από μεγάλα καλάθια.

Από τις αναπαραστάσεις των παραδοσιακών επαγγελματιών δεν μπορεί βέβαια να λείπει το μάζεμα των ελιών, με σκιάχτρα σκαρφαλωμένα στα δέντρα να ρίχνουν τις ελιές επάνω στα δίχτυα που είναι απλωμένα στο έδαφος.

Ο περίπατος συνεχίζεται οδηγώντας στην ενότητα του παραδοσιακού γάμου που γίνεται στον αυλόγυρο της εκκλησίας του χωριού. Εκεί βρίσκονται τα σκιάχτρα του γαμπρού και της νύφης καθώς εκείνο του λυράρη – κανακιστή, –όλα με παραδοσιακές στολές. Στους επισκέπτες προσφέρονται παραδοσιακό παστέλι και cd-rom με τραγούδια του γάμου ενώ στο ίδιο σημείο εκτίθενται αυθεντικά ασπροκεντήματα

της προίκας της νύφης. Ιδιαίτερα γραφική είναι επίσης η γωνιά με τις αγιογραφίες που έχουν φιλοτεχνήσει κοπέλες της περιοχής αλλά και ο πάγκος με τα παραδοσιακά κεντήματα πλαισιωμένο από τα σκιάχτρα-ράφτρες.

Το οδοιπορικό ολοκληρώνεται στον αύλειο χώρο της εκκλησίας, με την επίσκεψη του Μουσείου και το συναπάντημα με αναπαραστάσεις από την καθημερινότητα των οικοδόμων, των βοσκών, των κηπουρών που πουλούν λουλούδια της εποχής και των ψαράδων που ψαρεύουν μέσα σε αληθινές βάρκες πλάι σε χειροποίητα βοτσαλωτά και προϊόντα της θάλασσας.

Στ' Φάση: Αξιολόγηση

Η αξιολόγηση πραγματοποιήθηκε τόσο κατά τη διάρκεια όσο και μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος και αφορούσε:

A. Την παιδαγωγική-καλλιτεχνική διαδικασία

Για το συγκεκριμένο σκέλος του προγράμματος η αξιολόγηση πραγματοποιήθηκε μέσα από παρατήρηση, συζήτηση με τους φοιτητές-εκπαιδευτικούς, παιδαγωγικό παιχνίδι, καταγραφή των δυσκολιών, εκτίμηση της ανταπόκρισης των μαθητών, παρακολούθηση των ατομικών και ομαδικών εργασιών και κατασκευών εστιάζοντας τόσο στα ευρήματα όσο και στον τρόπο υλοποίησής τους (τεχνοτροπία, υλικά κ.τ.λ.).

B. Τους στόχους και τις μεθόδους

Αξιολογήθηκαν η επίτευξη των στόχων, οι χρησιμοποιηθείσες μέθοδοι οι γνώσεις που αποκομίστηκαν, η ένταση και ο βαθμός της συμμετοχής, η αποτελεσματικότητα της επικοινωνίας και της συνεργασίας καθώς και η διαμόρφωση στάσεων, αντιλήψεων και συμπεριφορών. Τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν ήταν παρατήρηση, συζήτηση, ερωτηματολόγια, εξέταση της τήρησης του χρονοδιαγράμματος και ο σκοπός, μεταξύ άλλων, η βελτίωση και επαναθεώρηση του προγράμματος για το ενδεχόμενο μελλοντικού επανασχεδιασμού.

8. Αποτελέσματα και συμπεράσματα

Στο σύγχρονο κόσμο που συνεχώς αλλάζει σχήμα και μέγεθος μπορεί η τεχνολογία, η πληροφορία και οι αγορές να είναι παγκόσμιες, οι κοινωνίες όμως εξακολουθούν να είναι τοπικές. Η δυνατότητά τους να υπάρξουν ως πολιτισμικές συλλογικότητες εξαρτάται από την ικανότητά τους να προβάλλουν ως αντιπρόταση στον οικουμενισμό της παγκοσμιοποίησης μια νέα πολιτισμική-πολιτιστική κοινωνική πραγματικότητα 'ανοιχτού' τύπου με χαρακτηριστικά τη συνεργασία, την προσωπική έκφραση, την ενεργητική συμμετοχή και τον σεβασμό στις αξίες του περιβάλλοντος και της αειφορίας.

Στο πλαίσιο αυτό και στη βάση των αρχών της διαθεματικότητας και διεπιστημονικότητας, της βιωματικής προσέγγιση, του ανοίγματος των φορέων της εκπαίδευσης στην τοπική κοινωνία, της ομαδική εργασίας, και της καλλιέργειας της κριτικής σκέψης τέθηκαν οι στόχοι (γνωστικοί, αισθητικοί και σχετιζόμενοι με αντιλήψεις και στάσεις ζωής) της εκπαιδευτικής πρωτοβουλίας «ΣΚΙΑΧΤΡΑ ΣΤΗ ΓΗ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟΥ».

Από την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων του προγράμματος διαπιστώθηκε πως οι επιδιωκόμενοι στόχοι αναφορικά με την ευαισθητοποίηση και την ενεργοποίηση των συμμετεχόντων προσεγγίστηκαν σε ικανοποιητικό βαθμό. Ειδικότερα μέσα από τη συμμετοχή τους:

- Οι μαθητές και οι φοιτητές προβληματίστηκαν γύρω από τα παραδοσιακά επαγγέλματα και τη δομή μιας αγροτικής κοινωνίας, καλλιέργησαν τη φαντασία και ανέπτυξαν τη δεξιότητά τους, διερεύνησαν τη σχέση ανάμεσα στην αισθητική και το περιβάλλον και τέλος συνέλαβαν το σκιάχτρο σφαιρικά ως οικονομική, κοινωνική, ψυχαγωγική, καλλιτεχνική έκφραση, συνδέοντάς το με την παράδοση αλλά και με τη σύγχρονη καθημερινότητα
- Η ακαδημαϊκή κοινότητα πραγματοποίησε ένα ακόμα βήμα στη διαδικασία του ανοίγματος προς την τοπική κοινωνία και στην ανίχνευση των ορίων ανάπτυξης και αξιοποίησης αυτής της αμοιβαία σημαντικής σχέσης.
- Οι φορείς αποκόμισαν την εμπειρία μιας συνεργατικής και διαδραστικής διαδικασίας, την εισροή νέων φρέσκων ιδεών και την προετοιμασία ενεργών πολιτών ως πολύτιμη επένδυση για το μέλλον
- Η τοπική κοινωνία, συμμετέχοντας ενεργά στο σχεδιασμό και την υλοποίηση του προγράμματος ευαισθητοποιήθηκε σε θέματα τέχνης και περιβάλλοντος και ενημερώθηκε για την ύπαρξη αισθητικών, ποιοτικών και αειφορικών αναπτυξιακών διεξόδων.

Στο πρόγραμμα που παρουσιάστηκε στις σελίδες που προηγήθηκαν, η τέχνη δεν είχε απλώς ρόλο εργαλειακό. Πέρα από τη σύγκλιση της με το όραμα της περιβαλ-

λοντικής εκπαίδευσης και της αειφορίας³, η συμβολή της καλλιτεχνικής έκφρασης αποδείχθηκε για μια ακόμα φορά σημαντική για την καλλιέργεια δεξιοτήτων και κριτικής σκέψης, για την ανάδειξη της τοπικής ποικιλομορφίας, για την εξερεύνηση νέων οριζόντων και τη γνωριμία με το παρελθόν, για τη δημιουργία μιας νέας αντίληψης για το χώρο, τον τόπο και την κοινότητα. Και όλα αυτά, την ίδια στιγμή που και η ίδια η τέχνη επωφελείται, ακονίζοντας τα εκφραστικά της μέσα και διευρύνοντας τον κοινωνικό της ρόλο.

Συνοψίζοντας, αν κάτι πρέπει να 'κρατήθει' από την εμπειρία του προγράμματος είναι η αίσθηση πως σ' ένα κόσμο που κινδυνεύει από ισοπεδωτική ομοιομορφία, τα σύνορα συνεχίζουν να παίζουν το ρόλο τους. πως η συλλογική ταυτότητα, βασική πηγή πολιτισμού, πνευματικής δημιουργίας και ανάπτυξης, δεν είναι ουτοπία, αλλά ενσωματώνει την υλικότητα του κάθε τόπου, πως διαμορφώνεται από τις δράσεις του, εκφράζεται με την τέχνη του, ενδεχομένως μετασχηματίζεται και αλλάζει, όμως ποτέ δεν εξαφανίζεται εντελώς.... Ακριβώς όπως το Σκιάχτρο.

Σημειώσεις

1. Σχετικά ο Λ, Βάσης (2009) επισημαίνει: 'Η οικοδόμηση της ζωής, των θεσμών και της πολιτικής γύρω από συλλογικές πολιτιστικές ταυτότητες αποτελεί ιστορικά τον κανόνα και όχι την εξαίρεση. Η εξαίρεση, στην πραγματικότητα, είναι οι κοινωνίες που δημιουργήθηκαν με βάση τα έθνη-κράτη τα οποία αναδύθηκαν χάρις στον καπιταλισμό και τον κρατισμό της βιομηχανικής εποχής και τα οποία επεκτάθηκαν σε όλο τον πλανήτη μέσα από την αποικιοκρατική τους έκφραση'.
2. Η σχέση μεταξύ συμμετοχής και αειφόρου ανάπτυξης και ειδικότερα το δικαίωμα των πολιτών να συμμετέχουν, ατομικά ή συλλογικά στη διαμόρφωση αποφάσεων που επηρεάζουν το περιβάλλον δηλώνεται ρητά στον Παγκόσμιο Χάρτη για τη Φύση (The World Charter for Nature) που εγκρίθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών, με το Ψήφισμα 37 / 7 (28-10-1982) Βλ. σχετικά <http://www.un.org/documents/ga/res/37/a37r007.htm>. Δέκα χρόνια μετά, στη Διακήρυξη του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (1992) υπογραμμίζεται (Αρχή 10) ότι: 'Τα περιβαλλοντικά ζητήματα αντιμετωπίζονται καλύτερα με τη συμμετοχή όλων των ενδιαφερόμενων πολιτών', Βλ. <http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?DocumentID=78&ArticleID=1163>.
3. Βλ. σημεία 5 και 6 στην Agenda της Συνάντησης Υψηλού Επιπέδου των Υπουργών Περιβάλλοντος και Παιδείας, (UNECE, Vilnius, 17-18 Μαρτίου 2005). <http://www.unece.org/env/esd/strategytext/strategyinGreek.pdf>.
4. Στο πλαίσιο της αποκλίνουσας σκέψης δε πρέπει να παραβλέπεται και ο ρόλος της συγκλίνουσας σκέψης με τη βοήθεια της οποίας το παιδί θα επιλέξει τις καταλληλότερες ιδέες για την επίλυση του προβλήματος. Βλ. σχετικά J.P Guilford., Some recent findings on thinking abilities and their implications, International Bulletin, U.S. Air Force, vol 3, no3, 1957
5. Οι σκοποί της Τέχνης έρχονται να ταυτιστούν απολύτως με το όραμα της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης για την Αειφορία, έτσι όπως προσδιορίστηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για το Περιβάλλον (UNECE, Vilnius, Μάρτιος 2005, Agenda σημεία 5 και 6).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Auge, M. (2008) *Πού χάθηκε το μέλλον;* Μτφρ. Ξ. Τσελέντη. Αθήνα: Πολύτροπον.
- Βάσης, Λ. (2009) *Αναζητήσεις πολιτιστικής πολιτικής*. Αθήνα: Ταξιδευτής.
- Baum, L. F. (2005) *Ο Μάγος του Οζ*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Castels, M. (1998) *Η ταυτότητα την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Μτφρ. Δ. Λιβαδάς. Άρδην 13.
- Γκιζελή, Β. (1996) Η πολιτική της αισθητικής αγωγής και του πολιτισμού. Στο: *Πρακτικά Συνεδρίου Το Παιδί και η Αισθητική Αγωγή*, σελ. 303-310, Αθήνα.
- Γκίντενς, Α. (1994) *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς. Το μέλλον της ριζοσπαστικής πολιτικής*, Αθήνα: Πόλις.
- Παπαχριστοδούλου, Χ.Ι. (1972) *Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου*, Αθήνα: Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου.
- Τριβιζάς, Ε. (2006) *Το Όνειρο του Σκιάχτρου*, Αθήνα: Εστία.
- Φλογαίτη, Ε. (1998) *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Φώκιαλη Π., (2003) Η Διδακτική της Οικονομίας μέσα από την Αλληγορία των Μύθων, *Επιστήμες Αγωγής*, Τεύχος 3, σ. 119-127.
- Frey, C. (1998) *Η Μέθοδος Project: Μια Μορφή Συλλογικής Εργασίας στο Σχολείο ως Θεωρία και Πράξη*, Αθήνα: Αφοί Κυριακίδη.
- Hall, S., Held, D. & Mc Grew (ed) (2003) Η νεωτερικότητα σήμερα: *οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*, μτφρ. Θ. Τσακίρης και Β. Τσακίρης, Αθήνα: Σαββάλας.
- Χατζηνικολάου, Τ. (1996) Σχολείο και πολιτιστική κληρονομιά: Η ελληνική εμπειρία. Στο: *Πρακτικά Συνεδρίου Το Παιδί και η Αισθητική Αγωγή*, σελ. 287-295, Αθήνα.

Ξενόγλωσση

- Amado, M. P., Santos, C. V, Moura, E. B. & Silva V.G. (2009) Public Participation in Sustainable Urban Planning. *Engineering and Technology* 53.
- Adams, E. (1991) Art and Design Education and the Built Environment in *Art, Community and Environment Educational Perspectives*, Edited by Glen Coutts and Timo Jokela, Intellect Books.
- Austin, J. (2008) Training Community Artists in Scotland, in Coutts, G. και Jokela, T. *Art, Community and Environment, Educational Perspectives*, Bristol/Chicago: Intellect books.

- Braden, S. & Mayo, M. (1999) Culture, community development and representation, *Community Development Journal*, 34(30): 191-204.
- Carr, C. (1993) *On Edge: Performance at the End of the Twentieth Century*. Wesleyan.
- Carey, P. & Sutton, S. (2004) Community development through participatory arts: Lessons learned from a community arts and regeneration project in South Liverpool *Community Development Journal* 39: 123-134.
- Castells, M. (1997) *The Power of Identity*. Oxford: Blackwell.
- Christov-Bakargiev, C (Ed.) (1999) *Arte Povera*. London: Phaidon.
- Eisner, E. W. (1974) Is the artist in the school program effective? *Art Education* 27(2), 19-23.
- Engel, S. (1991) The World is a White Blanket: Children Write about nature. *Environments Quarterly*, 8 (2), 42-45.
- Giddens, A. (2000) The Globalizing of Modernity in Held D./MacGrew A. (eds.), *The Global Transformations Reader. An Introduction to the Globalization Debate*, (92-98), Cambridge: Polity Press.
- Guilford J.P. (1957) Some recent findings on thinking abilities and their implications, *International Bulletin*, U.S. Air Force, 3 (3).
- Hart, R. A. (1997) *Children's Participation: the Theory and Practice of Involving Young Citizens in Community Development and Environmental care*. London: Unicef
- Hall, S., Held, D. & Mc Grew (ed), (2003) Η νεωτερικότητα σήμερα: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός, μτφρ. Θ. Τσακίρης και Β. Τσακίρης, Αθήνα: Σαββάλας.
- Haining, P. (1988) *The Scarecrow Fact & Fable*. London.
- Harvey D. (2000) Time - Space Compression and the Postmodern Condition, in Held D./MacGrew A. (eds.) *The Global Transformations Reader. An Introduction to the Globalization Debate*, Cambridge: Polity Press.
- Held D., MacGrew A. (eds.) (2000) *The Global Transformations Reader. An Introduction to the Globalization Debate*, Polity Press, Cambridge.
- Huckle, J. (1991) Education for sustainability: Assessing Pathways to the Future. *Australian Journal of Environmental Education*, 7: 43-62.
- Huckle, J. (1993) Environmental Education and sustainability: A view from critical theory in J. Fien (ed) *Environmental Education: A Pathway to Sustainability*. Victoria: Deakin University Press.
- Jennings & Newman, P. (2008) *Cities as Sustainable Ecosystems*, Washington: Island Press.

- Katz L.G. & Chard S.C. (1998) *Engaging Children's Minds: The Project approach*, Ablex Publishing Corporation.
- Kay, A. (2000) Art and community development: the role the arts have in regenerating communities. *Community Development Journal*, 35(4): 414-424.
- Kay, A. και Watt, G. (2000) The role of the arts in regeneration. *Research Findings 96*, Edinburgh: Scottish Executive Central Research.
- Krug, D. (2003) Teaching Art in the Context of Everyday Life.
[www. Getty. edu/artsednet /resources/Ecology](http://wwwGetty.edu/artsednet/resources/Ecology) (ανακτήθηκε 5/5/2009)
- Landry, C. & Matarasso, F. (1996) *The art of regeneration: urban renewal through cultural activity*. Social Policy Summury 8, www.jrf.org.uk (ανακτήθηκε 6/5/2009).
- Lawton, D., Cairns, J. & Gardner, R., (ed.) (2000) *Education for Citizenship*, Great Britain: Cromwell Press.
- Lowe, S. S. (2000) Creating Community: Art for Community Development. *Journal of Contemporary Ethnography*, 29 (3): 357-386.
- Miller, M. (2005) *Creative Scarecrows, 35 fun figures for your garden*. New York.
- Milevska, S. (2006) Participatory Art, A Paradigm Shift from Object to Subjects
http://www.springerlin.at/dyn/heft_text.php?lang=en&textid=1761/(ανακτήθηκε 8/1/2010).
- Mumford, L. (1938) *The Culture of Cities*. London: Martin Secker & Warnburg.
- Neal, A. & Parker, A. (1969) *Ephemeral Folk Figures Scarecrows Harvest figures and Snowmen*. New York.
- Newman, T., Curtis, K. & Stephens, J. (2003) Do community-based arts projects result in social gains? A review of the literature, community, *Development Journal*, 38(4), 310-322.
- Parker, T. (2009) Continuing the Journey – the Artist-Teacher MA as a Catalyst for Critical Reflection. *International Journal of Art and Design Education*, Vol. 28 Issue 3, 279-286.
- Pullman, P. (2004) *The Scarecrow and his Servant*. Peter Bailey: Books.
- Riley, M (2005) Human beings or human buyings? Arts, education and sustainable development <http://www.docstoc.com/docs/27053005/Human-beings-or-human-buyings/> (ανακτήθηκε 3/8/2009).
- Rockwell, J. (2004) Preserve Performance Art? *New York Times*. April.
- Shepard, B. & Hayduk, R. (eds) (2002) *From ACT UP to the WTO: Urban protest and community building in the era of globalization*. New York: Verso.
- Szekely G. (1988) *Encouraging Creativity in Art Lessons*. Teachers College Press.

- Tomlinson, J. (2003) Globalization and Cultural Identity in D. Held & A.G. McGrew (Eds.), *The Global Transformations Reader* (p. 269-277). Cambridge: Polity.
- Tomlinson, J. (1999) *Globalization and Culture*. Cambridge: Polity Press.
- UNDP (2000) Report 1999: Globalization with a human face, <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1999/>(ανακτήθηκε 3/2/2010).
- UNESCO (1975) *The International Workshop on Environmental Education*, October 1975, UNESCO, Paris.
- UNESCO-UNEP (1978) *Intergovernmental Conference on Environmental Education* Tbilisi USSR, Final Report, UNESCO, Paris.
- UNESCO & UNECE (2005) International Conference for the Official Launching of the UN Decade of Education for Sustainable Development in the Mediterranean region, Athens, 26-27 November.
- UNESCO 'Sustainable Development via Environmental Education', *Connect*, XIII 2 (1988):1-3.
- UNICEF (1993) *Children, Environment and Sustainable Development: UNICEF Response to Agenda 21*", Unicef Executive Board 1993 Session Summary. New York: Unicef.
- Uzzell, D. (1999) Education for Environmental Action in the Community: New Roles and Relationships. *Cambridge Journal of Education*, 29(33): 397-414.
- Wood, J. (2007) The Great Scarecrow In Days Long Ago: Gothic Myths and Family Festivals, <http://www.julietwood.com/papers/scarecrow.pdf/> (ανακτήθηκε 3/3/2009).

Διευθύνσεις στο διαδίκτυο

- <http://www.pdc.us/pdf/public-participation/public-participation-plans/public-participation-manual.pdf> (ανακτήθηκε 3/2/2010)
- <http://www.esdtoolkit.org/discussion/participation.htm> (ανακτήθηκε 3/2/2010)
- <http://www.pdc.us/public-participation/default.asp>(ανακτήθηκε 3/2/2010)
- <http://www.pdc.us/pdf/public-participation/public-participation-plans/public-participation-manual.pdf> (ανακτήθηκε 3/2/2010)
- <http://www.un.org/documents/ga/res/37/a37r007.htm>(ανακτήθηκε 18/1/2010)